

УДК 373.5.016:811.161.2

ФОРМУВАННЯ ВМІНЬ І НАВИЧОК СЛОВОТВОРЕННЯ ЯК ЗАСІБ МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Кулик О.Д.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди,
Українська академія акмеології

У статті розглянуто теоретичні аспекти проблеми мовленнєвого розвитку школярів у процесі засвоєння словотвірної системи української мови, доведено необхідність розробки ґрунтовної, продуманої методики формування словотвірних умінь і навичок учнів 5–9 класів.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, словотвірна система, мовленнєві помилки на рівні слова, процес словотворення.

Постановка проблеми. Пошуки шляхів і методів удосконалення процесу навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах є актуальною проблемою. Адже мова – це не тільки найважливіший засіб комунікації, а й засіб пізнання, накопичення й оформлення знань, збереження й розвитку національної культури, соціалізації особистості, основний виразник самобутньої національної психології. На

сучасному етапі розвитку освіти навчання української мови має бути спрямоване на вдосконалення мовних навичок учнів на новому, більш високому рівні, що відповідає суспільним потребам, на розвиток мовлення, усвідомлення стильового розмаїття літературної мови.

Успішне формування та вдосконалення мовленнєвих умінь можливе за умови систематичної й цілеспрямованої роботи над формуванням

особистості, яка володіє значним обсягом активного словника, розвиненим граматичним ладом, умінням користуватися синонімічними засобами, здатністю вибирати мовний засіб, що відповідає меті, умовам і змісту спілкування, надавати висловлюванню відповідного стилістичного забарвлення, усвідомлено добирати образні засоби, уникати помилок в усному й писемному мовленні. Ця робота має бути послідовною, базуватися на вивченні в єдності системи мовних одиниць і правил їх функціонування, процесі реалізації мовних одиниць у мовленнєвих актах, а також активізації внутрішніх резервів учнів: їхнього мислення та вже здобутих знань.

Вирішальну роль у формуванні всебічно розвиненої особистості відіграє мовленнєвий розвиток, адже саме від його рівня значною мірою залежить формування інтелекту, становлення базових якостей особистості, соціальної, комунікативної, інформаційної, технічної, технологічної компетенцій учнів, здатності самостійно та відповідально визначати свою позицію в суспільстві.

Мовленнєвий розвиток передбачає досконале володіння мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності. Саме розвиток мовленнєвої діяльності визначає розвиток мовлення, а не навпаки.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблема мовленнєвого розвитку школярів не є новою. Її неодноразово досліджували класики наукової думки й продовжують досліджувати сучасні науковці, зокрема:

- психологічні основи зв'язного мовлення (Б. Баєв, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Лурія, С. Рубінштейн, І. Синиця та ін.);

- психолінгвістичний компонент мовленнєвого розвитку особистості (М. Жинкін, І. Зимняя, О. Леонтьєв, О. Соколов та ін.);

- педагогічні основи формування вмінь і навичок зв'язного мовлення (Ф. Буслєв, І. Срезневський, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.);

- лінгвістичні основи розвитку мовлення учнів (М. Кочерган, Т. Ладиженська, О. Леута, Л. Мацько, М. Плющ, В. Русанівський, Л. Щерба та ін.);

- підвищення мовленнєвої культури учнів (І. Білодід, Р. Будагов, В. Ващенко, В. Виноградов, А. Коваль, Л. Паламар, Є. Чак та ін.);

- розвиток мовлення в різні періоди становлення особистості (дошкільний період – О. Гвоздев, Д. Ельконін, Є. Тихєєва та ін.; молодший шкільний вік – М. Ващуленко, С. Дорошенко, М. Львів та ін.; середній шкільний вік – О. Біляєв, Н. Голуб, С. Караман, М. Пентилюк, М. Рожественський, О. Текучов, Г. Шелехова та ін.);

- вирішення комунікативних завдань у процесі оволодіння мовним матеріалом (Т. Ладиженська, В. Мельничайко, І. Синиця, Л. Скуратівський, М. Стельмахович та ін.).

Методиці вдосконалення мовленнєвого розвитку учнів присвячено низку дисертаційних досліджень, що в різні роки здійснено на матеріалі російської та української мов. Лінгводидактичний аспект проблеми розвитку мовлення учнів основної школи аналізували Л. Шевцова, О. Милостива, Р. Мельникова, О. Мартинчук, О. Лобанчук, Р. Друженко, Н. Мордовцева та ін.

Науковців цікавлять різні аспекти цієї проблеми: підвищення мовленнєвої куль-

тури учнів, розвиток мовлення в різні періоди становлення особистості, вирішення комунікативних завдань у процесі оволодіння мовним матеріалом та питання усвідомлення мовлення, формування «чуття мови» й ін.

Ретроспективний аналіз наукових джерел щодо мовленнєвого розвитку особистості засвідчив, що через усі наукові праці проходить думка про: 1) необхідність роботи з розвитку мовлення школярів у тісному взаємозв'язку з розвитком їх мислення; 2) зв'язок викладання української мови з українською літературою (це підкреслюється і в працях, і в посібниках практичного характеру); 3) роботу над словом у різних його аспектах, оскільки рівень мовленнєвої підготовки учнів залежить від засвоєння ними лексичного багатства української мови, володіння граматичними категоріями, літературними нормами, що забезпечує формування вмінь і навичок у різних видах мовленнєвої діяльності.

Виділення не вирішених раніше частин проблеми. Водночас такий важливий аспект, як мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів у процесі вивчення словотвірної системи української мови, залишався досі поза увагою дослідників.

Мета статті – обґрунтувати необхідність проведення науково-дослідної роботи, спрямованої на вивчення мовленнєвого розвитку учнів основної школи у процесі засвоєння словотвірної системи української мови.

Виклад основного матеріалу. Кожний рівень мови має свій вплив на мовленнєвий розвиток особистості. Особливе місце займає словотвір, оскільки на творенні слів сходяться різні підходи до усвідомлення лексики й граматики. Нові слова входять у лексику або внесенням назви для предмета чи явища, засвоєного з іншої мови, або утворенням назви за допомогою існуючих у мові засобів словотворення на базі слів (основ) української мови. До того ж одним із засобів збагачення словника є переосмислення семантики деяких слів, уживання слів у новому значенні, його розширення або звуження. Потреба в нових термінах, лексичних словосполученнях для вираження певних понять викликає творення нових слів відповідного словотвірного типу за існуючими словотвірними моделями. З іншого боку, кожний словотвірний тип пов'язаний із внутрішніми закономірностями розвитку української мови, її граматичної будови. Нові слова обов'язково оформляються за граматичними законами певної мови, підводяться під відповідні лексико-граматичні розряди (частини мови). Кожна частина мови має свої специфічні засоби словотворення, у різних частинах мови створюються неоднакові словотвірні моделі, використовуються своєрідні словотвірні типи. Морфологічні засоби входять у мовлення лише через синтаксичні одиниці – словосполучення і речення, тому основою мовленнєвого розвитку в процесі засвоєння словотвірної системи української мови є її вивчення на синтаксичній основі.

Проблема розвитку мовлення школярів під час засвоєння словотвірної системи мови нерозривно пов'язана і з питанням функціональної стилістики, оскільки визначати словотвірні норми мовлення можна лише шляхом всебічного пізнання законів функціонування одиниць мови в її різноманітних проявах. А вивчення історії

словотвору є не чим іншим, як дослідженням етимології слів. Етимологічний аналіз слова повинен відтворити найдавнішу структуру слова, тобто реконструювати первісну, словотвірну структуру, дійсний спосіб словотвору

Розділ «Словотвір» є складним для сприймання й усвідомлення його учнями. Словотвір – це розділ мовознавства, що вивчає словотвірну систему мови, механізм творення слів на базі наявної в мові системи морфем і способів їх поєднання.

Словотвірна система має тісні зв'язки з іншими системами мови. Зв'язок з лексикою полягає в тому, що основна одиниця морфологічного рівня – морфема – використовується для творення одиниць лексико-семантичного рівня – слів (лексем). Зв'язок з морфологією, полягає в тому, що словозміна й формотворення, частиномовний статус слів досягається за допомогою стандартних афіксів. Не можна не помітити зв'язку між словотвором і синтаксисом: такі синтаксичні процеси, як скорочення, опущення й поєднання ведуть до словотворення. Деякі мовознавці (зокрема, Ф. Булаєв і О. Потебня) схильні вважати, що саме синтаксис слугує базою словотворення.

Теза про те, що сучасний процес навчання української мови вимагає створення умов, які забезпечують мовленнєвий розвиток учнів, є ключовою в нашій науковій розвідці і дає можливість підкреслити: вивчення словотвірної системи української мови учнями основної школи повинно здійснюватися на основі відповідного мовленнєвого досвіду.

Досліджуючи процес усвідомлення учнями словотвірної системи мови, науковці виділяють мовленнєві помилки на рівні слова, словосполучення, речення, тексту [1]. Наведемо приклади помилок на рівні слова, яких припускаються учні основної школи в усному й писемному мовленні:

1) орфографічні – порушення загальноприйнятих правил передачі слів і форм їх на письмі;

2) словотвірні (порушення словотвірних норм сучасної української літературної мови):

– неправильний прямий словотвір (*попіл* – *попілу* зам. *попелу*; *роздумливий* зам. *задумливий*);

– неправильний зворотний словотвір (*кучер* (від *кучери*);

– заміний словотвір, що виявляється в заміні певної морфеми (*поважити* зам. *зважити*);

– створення неіснуючої похідної одиниці, яку не можна розглядати як оказіональну (*рецензист* зам. *рецензент*);

3) граматичні (неправильне формотворення різних частин мови):

– іменників: а) утворення форми 3. в. іменника-неістоти як іменника-істоти (*бачу автомобіля* зам. *автомобіль*); б) утворення форми 3. в. іменника-істоти як іменника-неістоти (*побачив два ведмеді* зам. *двох ведмедів*); в) зміна роду в процесі утворення відмінкових форм (*крихітна какаду* зам. *крихітний*, *гостинний Батумі* зам. *гостинне*); г) утворення однини іменників, що вживаються тільки в множині, і навпаки (*литавр* (від *литаври*), *вугіль* (від *вугілля*)).

– прикметників: а) неправильний вибір повної й короткої форм (*чоловік був дуже повен* зам.

повний); б) неправильне утворення форм ступенів порівняння (*самий найкрасивіший, більші виразніше*); в) неправильний вибір прикметників, пов'язаних зі збірними іменниками (*осінні листя* зам. *осінне*);

– дієслів (*коріння проросли* зам. *проросло*; *наказ підписано директором* зам. *підписав директор*);

– дієприслівників і дієприкметників (*їхавши автобусом*; *заходив швидко синіючий вечір*);

– займенників (*другий раз* зам. *іншого разу*; *Я впевнений, що доля випускників у своїх руках* зам. *у їхніх руках*) тощо;

4) лексичні (порушення лексичних норм, тобто норм слововживання й лексико-семантичної сполучуваності слів на рівні семантики словосполучення, рідше – речення):

– уживання слова в невласивому йому значенні (*всі стіни були покриті інеєм* зам. *вкриті*; *він був розкішний* (зам. *жив у розкоші*);

– порушення лексико-семантичної сполучуваності слова (*небо стояло світле* (*стояти* у зн. *мати місце* може тільки погода, спека);

– приписування переносного значення слову (*стиль каже сам за себе* зам. *говорить*);

– не розрізнення відтінків значень синонімів (*у першій частині Остап Вишня застосовує засоби сатири* зам. *використовує*);

– сплутування значень паронімів (*його брови дивовижно піднялися* зам. *здивовано*).

Уже кількісний перелік мовленнєвих помилок (далеко неповний, на жаль!) справляє невтішне враження. Причиною є те, що школярі не усвідомлюють значення слова й семантику морфем.

Оперуючи морфемами, учні часто не звертають уваги на їхнє наповнення, не враховують властивості значущих частин під час поділу слова на склади та в процесі з'ясування граматичних ознак слова. Так виникають помилки, які спотворюють не тільки морфемний склад слова, але й семантичну його суть.

Від якості роботи над процесом словотворення залежить мовленнєвий розвиток школярів. Тому, основна мета роботи в процесі вивчення словотвору полягає не тільки в тому, щоб сформувати вміння морфемного й словотвірного розбору слова, але й у розвитку здатності більш високого рівня: уміння орієнтуватися в структурі слова, миттєво розпізнаючи ті морфеми, які визначають хід і результат мовного аналізу, спрямованого на вирішення конкретного завдання.

Досить важливо знайти ефективні прийоми, за допомогою яких (на основному етапі вивчення української мови) можна активізувати морфемний канал сприйняття слова, тобто підняти морфемну структуру слова на рівень актуального її усвідомлення учнями. Це припускає в першу чергу наявність розвинутої здатності розрізняти у словоформі різні типи мовних значень, що виражаються морфемами.

Оволодіння засобами словотворення української мови сприяє збагаченню словникового запасу учнів, полегшує розуміння невивчених похідних слів на основі знайомих кореневих і афіксальних морфем.

Вивчення словотвірної системи спрямовується й на те, щоб школярі усвідомили різницю між

словозміною і словотворенням, навчилися розрізняти морфологічні й неморфологічні способи творення слів, поглибили знання про зв'язок словотворення з лексикою і морфологією. Необхідно досягати розуміння учнями того, що в результаті словотворення з'являється слово з новим лексичним значенням, що кожне нове слово оформляється як та чи інша частина мови, що в системі кожної частини мови є свої особливості словотворення.

Визначаючи за формою слова його граматичну функцію, учні краще орієнтуються в ситуації спілкування, розвивають мовне чуття. Знання структури лексичних одиниць, основних словотворчих моделей і семантики морфем формує навички вживання похідних лексем різної складності в самостійних висловлюваннях. Усе це істотно збагачує філологічний досвід учнів, розширює їхні мовні можливості, сприяє мовленнєвому розвитку.

Висновки і пропозиції. Проведений аналіз наукової літератури дав можливість з'ясувати специфіку системи словотворення української

мови, виділити особливості її засвоєння учнями основної школи.

У контексті вищезазначеного, першорядного значення у вивченні словотвору набуває комплексна презентація словотвірного мовного матеріалу, яка охоплює лексичний, словотвірний, морфологічний і відповідно синтаксичний рівні.

Відтак, недостатнє теоретичне (і практичне) опрацювання аналізованої нами проблеми, невідповідність мовлення випускників загальноосвітньої школи нормам літературної мови, відсутність спеціальних досліджень, недостатня дієвість традиційних методик щодо розвитку мовлення школярів переконують у необхідності звернути належну увагу на мовленнєвий розвиток учнів основної школи в процесі вивчення словотвірної системи української мови.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження полягають у проведенні науково-дослідної роботи з метою створення експериментальної методики мовленнєвого розвитку учнів основної школи засобами словотворення.

Список літератури:

1. Бутакова Л. О. Опыт классификации ошибок, свойственной письменной речи / Л. Бутакова // Вестник Омского университета. – 1998. – Вып. 2. – С. 72–75.
2. Ермоленко С. Культура мови і мовні ідеали суспільства / С. Ермоленко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 18. – С. 90–94.
3. Пентиліук М. І. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підручник / [Пентиліук М. І., Карман С. О., Горошкіна О. М. та ін.]; за ред. М. І. Пентиліук. – К.: Ленвіт, 2005. – 400 с.
4. Пентиліук М. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови / М. Пентиліук, О. Горошкіна, А. Нікітіна // Українська мова і література в школі. – 2006. – № 1. – С. 15–20.

Кулик Е.Д.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди,
член-корреспондент Української академії акмеології

ФОРМИРОВАНИЕ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ КАК СРЕДСТВО РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

В статье рассмотрены отдельные аспекты проблемы речевого развития школьников в процессе изучения словообразовательной системы украинского языка, доказана необходимость разработки основательной, продуманной методики формирования словообразовательных умений и навыков учащихся 5–9 классов.

Ключевые слова: речевое развитие, словообразовательная система, речевые ошибки на уровне слова, процесс словообразования.

Kulyk O.D.

Pereiaslav-Khmelnytskyi State Higher Pedagogical Hryhorii Skovoroda University,
Ukrainian Academy of Acmeology

THE FORMATION OF WORD-BUILDING SKILLS AS A MEANS OF PUPIL'S SPEECH DEVELOPMENT: THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM

Summary

The article considers specific aspect of the problem of speech development of pupils in the process of learning the word-building system of Ukrainian. It proves the necessity to elaborate a profound and well-planned methodology of forming word-building skills and proficiencies in pupils of 5th – 9th forms.

Keywords: speech development, word-building system, speech mistakes at word level, process of word-building.